

ਆਲੋਚਨਾ

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੪

ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਕ :

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਰਿਗਲਾ

ਗੁਲਵੰਤ,

ਦਲਜੀਤ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ।

ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ - ਅਕਾਦਮੀ
ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁਲ । ੫੦ ਪੈਸੇ

‘ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਟੇ ਸੱਟੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੂਤਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।

‘ਜਪੁਜੀ’ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਸੰਸਾਰ, ਹੁਕਮਿ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਰਲਾਂ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਸੂਖਮ-ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ-ਸੂਝ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜੇਹਾ ਕਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿੱਜੀ, ਨਵੇਕਲੇ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸੰਸਾਰ

ਭਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਗੀ ਬਣੀ ।

ਸਾਰੇ ਆਸਤਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਰੱਬ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਈਸ਼ਵਰ, ਹੱਕ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਤਾ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਸਤਿਕ ਧਰਮ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਏ, ਇਸ ਨਾਲ ਕਿ ਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿਉਂਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਟਕ ਈ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਜਾਈਂ ਹੀ ਗਵਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਲਕਿ ਅਜਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੈ । ਸਭਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਧਨ ਸਭ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ । ਇਥੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯੱਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵੇਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ।

ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮਾਰਗ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ, ਯਗ, ਹੋਮ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਆਦਿ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਲਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਜੈਮਿਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ “ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ” ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਰਸਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਪਰਿਵ੍ਰਿਤੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਇਆ ਹੈ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਜੇਹੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ

ਤੋਂ ਉਠ ਗਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਇਆ ਕਿ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਹੋਰ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਪਾਪਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਕੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਭ, ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਰੁਚੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਕਤੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਤਰੀਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਤਿਆਗ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਿੱਤੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਕਹਿਆ ਗਿਆ।

ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਦ੍ਰੈਤ-ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਐਵੇਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧੱਖਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਕੜ ਕੇ ਰਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਕਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲ ਕੇ ਪਹਲਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਇਹ ਫਲਸਫਾ ਪਹਲਾਂ ਤਾਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਖੁਸ਼ਕ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜ ਆਉਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ-ਵਾਦ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਇਆ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਅਦ੍ਰੈਤਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰੈਤ-

ਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਾਨੁੱਜ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਰਾਮਾਨੁੱਜ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਲਈ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁੱਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੁੱਜ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਲਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅਗਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਅਗਾਂ ਦੋ ਚੇਲੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣ ਗਏ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਠਪਿਆ ਪਰ ਤੁਲਸੀ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਗਤੀ ਲਹਰ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਭਗਤੀ ਲਹਰ ਦੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ 'ਨਾਮ ਦਾ ਮਾਰਗ' ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਰਜਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖੁਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿੱਮਖ ਨਿੱਮਖ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ

ਕਲਿਆਣ ਹੈ ।

ਇਹ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਪਿਆ ਜਾਏ ? ਇਸ ਦੇ ਜਪਣ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾਂ, ਸੰਸਾਰ-ਜੀਵ ਆਤਮਾ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੁਰਮਿ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ।

ਨਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਮਤਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ।

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਕਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਿ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਡਰ ਤੋਂ ਰਹਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚਕਰ ਨਸੀਂ ਉਹ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ । ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਮਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸ਼ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥

ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ॥

ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੋ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਸਚ ਦਾ ਸ਼ਰੂਪ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ । ‘ਸਚਿਆਰ’ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿੱਮਖ ਨਿੱਮਖ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਅਜੇਹਾ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਨੂੰ ਕਿ ਇਹ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ਜਾਏ ? ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ

ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

“ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਲਿ।

ਅਰਥਾਤ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਹ ਕੂੜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਟੁਟ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਵੈਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਦੀ ਹਉਮੈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ‘ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲਿ’ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਹਉਮੈ ਰਹੇਗੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ‘ਖੁਦੀ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਵੀ ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨੇ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਇਸੇ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਹ ਰਉਮੈ, ਖੁਦੀ ਜਾਂ ‘ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲਿ’ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ। ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ‘ਜ਼ਫ਼ਰ’ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਦੀਆ ਅਪਨੀ ਖੁਦੀ ਕੋ ਜੋ ਹਮ ਨੇ ਮਿਟਾ,
ਵੋ ਜੋ ਪਰਦਾ ਸ਼ਾ ਬੀਚ ਮੇਂ ਥਾ ਨਾ ਰਹਾ।
ਰਹੇ ਪਰਦਾ ਮੇਂ ਅਬ ਨ ਵੋ ਪਰਦਾ ਨਸੀ,
ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਕੇ ਸਿਵਾ ਨਾ ਰਹਾ।”

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਹਲ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਵਿਚ ਰਹ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਲ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

‘ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਅਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ‘ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲਿ’ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੁਕਮਿ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਹਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦਸਦੇ ਹਨ। ‘ਹੁਕਮਿ’ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਹੁਕਮਿ ਤੋਂ

ਬਗੈਰ ਇਕ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮਿ ਨੂੰ ਲਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹੁਕਮਿ ਤੋਂ ਬਹਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

“ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਕਦੋਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਜਲ ਉਪਜਿਆ, ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਆਂਡਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਆਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਜਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਖਿਆਲ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਅਪਣਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਥਵਾ ਰਜੋ, ਤਮੋ ਅਤੇ ਸਤੋ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਹਨ। ਅਥਵਾ ਰਜੋ ਗੁਣ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਮੋ ਗੁਣ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਦੀ ਤੀਹਵੀਂ ਖਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਰਜੋ; ਸਤੋ, ਤਮੋ ਆਦਿ ਸਭ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ।

“ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ ॥

ਇਕ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ ॥

ਜਿਵ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਚਲਾਵੈ ਜਿਵ ਹੋਵੈ ਫੁਰਮਾਣੁ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਖਉੜੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਉਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਇਕ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਉਤੇ ਖੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਸਿਆ ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਉਪਰ ਖੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਲਦ ਕਿਥੇ ਖੜਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ‘ਧਰਤੀ ਹੋਰੁ ਪਰੈ ਹੋਰੁ ਹੋਰੁ’ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਿਹ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਖੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਲਦ ਤਾਂ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਦਇਆ ਦਾ

ਪ੍ਰੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਜਾਂ ਸਬਰ ਦੇ ਆਸ਼ਰੇ ਖੜਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ 'ਹੁਕਮਿ' ਤੋਂ ਬਹਾਰ ਨਹੀਂ ।

“ਧੌਲ ਧਰਨੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤ ॥

ਸੰਤੋਖ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤੁ ॥”

ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਇੰਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨਾਲ ਅਜ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਕ ਧੁੰਧਲਕਾ (Nebula) ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਕਰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਰਦਸ਼ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਸਿਤਾਰੇ ਬਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਇਕ ਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

“ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ ।

ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮ ਆਪਾਰਾ ॥”

ਇਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮਿ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਖਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ 'ਕਨ' ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :

“ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ॥

ਇਹ 'ਏਕੋ ਕਵਾਉ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਹੁਕਮਿ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਜੀ ਗਈ । ਇਹ ਕਦੋਂ ਸਾਜੀ ਗਈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਤੁਛ ਬੁਧੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੀ :—

“ਬਿਤਿ ਵਾਰ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਹੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ ॥

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਆਚ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

“ਮਾ ਜਿ ਆਗਾਜੋ ਅੰਜਾਮੇ ਜਹਾਨ ਬੇਖ ਬਰੇਮ ।

ਅਵਲੋ ਆਖੀਰਨ ਕੋਹਨਾ ਕਿਤਾਬ ਉਫਤਾਦਾਸਤ ।”

ਅਰਥਾਤ “ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਬੇਖਬਰ ਹਾਂ । ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਆਚ ਚੁਕਾ ਹੈ ।”

ਸੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ :—

“ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ
ਆਪੇ ਜਾਣੇ ਸੋਈ ॥”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸਗੋਂ ‘ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ’ ਕਹਕੇ ਕੇ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਜ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿਤਾਰੇ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ ਆਬਾਦ ਦੇ । ਕਿਨੇ ਹੀ ਸਿਤਾਰੇ ਅਤੇ ਚੰਦ ਸੂਚਜ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਖ ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਜਹਾਨ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਜਹਾਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮਿ ਨੂੰ ਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

“ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਕਰਸੀ ਹੁਕਮ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਈ” ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ :—

“ਆਪੇ ਬੀਜ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੀ ਆਵਾਹੁ ਜਾਹੁ ॥

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਇਸੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਵਿਚ ਰਹੇ ।

“ਸੋ ਪਾਤਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਇਸਾਹ ।

ਨਾਨਕ ਰਹਣ ਰਜਾਈ ।”

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਿਸ ਹੁਕਮਿ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਵੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਹੁਕਮਿ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਵੈਤ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ।

“ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੇ ਨ ਕੋਇ ॥”

ਸੋ ਇਹ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਖੁਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਂ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਨੂੰ ਬੁਝਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਨਾਮ ਕੌਂ ਜਪਿਆ ਜਾਏ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

“ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚੁ ਨਾਉ

ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰ ॥

ਅਰਥਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਲਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਕਢਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਚਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ‘ਹੁਕਮਿ’ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਮ ਦੇ ਜਪਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

‘ ਭਰੀਐ ਹਥ ਪੈਰ ਤਨੁ ਦੇਹ ।

ਪਾਣੀ ਧੋਤੈ ਉਤਰਸ ਖੋਹ ।

ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜੁ ਹੋਇ ।

ਦੇ ਸਾਬੁਣ ਲਈਐ ਓਹ ਧੋਇ ।

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੇ ਸੰਗਿ ।

ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੇ ਰੰਗਿ ।

ਅਰਥਾਤ ਜਿਵੇਂ ਮੈਲੇ ਹਥ ਪੈਰਾਂ ਅਤੇ ਪਲੀਤ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਨਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਨਾਮ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਜੋ ‘ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ’ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਹੈ ਉਥੇ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁਛ ਦਰਸਾ ਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ :

“ਨਾਨਕ ਨੀਚੁ ਕਹੈ ਵੀਚਾਰ ।”

ਕਿਉਂਕਿ “ਵਿਣ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ ।”

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਜਾਈ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਜ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

“ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਬਾਝੋਂ

ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਹੱਜ ਵੇ ਅੜਿਆ ।”

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰ ਗਇਆ ਹੈ।

“ਜਿਸਨੋਂ ਬਖਨੇ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹੁ ।
ਠਾਨਕ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਪਾਤਸਾਹੁ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

“ਗੁਰਾਂ ਏਕ ਦੇ ਬੁਝਾਈ
ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਕਾ ਇਕ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰ ਨ ਜਾਈ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ। ‘ਜਪੁਜੀ’ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਤੋਂ ਪੰਧਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਨਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਮ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਸੁਣਿਐ ਦੁਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸ ।’

ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਉਚ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ :—

“ਮੰਨੇ ਕੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ।”

ਨਾਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਅਤੇ ਬੁਧਿ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਮੰਨੇ ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਮਨਿ ਬੁਧਿ ॥

ਮੰਨੈ ਸਗਲ ਭਵਣ ਕੀ ਸੁਧਿ ॥”

ਇਸ ਰੂਪ ਨਾਮ ਜਪਣਾ; ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ‘ਪੰਚ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਪੰਚ’ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ
‘ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ ।’

ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਥਵਾ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ, ‘ਪੰਚ’ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

‘ਪੰਚ ਪਰਵਾਨੁ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ ॥

ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ, ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਯਾਅਨੀ ‘ਸਚਿਆਚਾਰ’ ਬਣਕੇ ‘ਪੰਚ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਮ ਲਈ ਜੀਵ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਕਈ ਪੜਾਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜਰਦੀ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ । ਅਥਵਾ ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸਚ ਖੰਡ । ਜੀਵ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ‘ਸੱਚ ਖੰਡ’ ਵਿਚ ਪੁਜਣਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ ।

ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਧਰਤੀ ਧਰਮਾਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਥੇ ਧਰਮ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਲਾਂ ਦੀ ਸੁਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ : ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਕਾਰ ਤਥਾ-ਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਧਰਮ ਖੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਪੜਾਅ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਆਕੇ ਜੀਵ ਦੀ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਾਕਾਰ-ਤਥਾਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰੀਵ ਤਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

‘ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ, ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ ॥’

ਕਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪਾਤਾਲਾਂ, ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਥੇ ਆਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੁਛਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ

ਘੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਜਦ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਬੇਅੰਤ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸ਼ਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਰਵਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਸੁਆਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਕੇ ਜੀਵ ਦੀ 'ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ, ਮਨਿ ਬੁਧਿ' ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਮ ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਕਹਿਆ ਹੈ.

‘ਸਰਮ ਖੰਡ ਕੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ॥

ਤਿਥੇ ਘਾੜਤਿ ਘੜੀਐ ਬਹੁਤੁ ਅਨੂਪੁ ॥

ਜਦ ਇਸ ਸਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸਰਤਿ ਮਤਿ, ਮਨਿ ਅਤੇ ਬੁਧਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਖਮ ਵਸਤੂਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਵ ਸਵੱਛ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹਉਮੈ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਮ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਨਿਵਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਰਮ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਉਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਮਿਹਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਇਥੇ ਆਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮਿ ਕਿਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਹੈ,

‘ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੋਤੁ ॥

ਤਿਥੈ ਹੋਰ ਨ ਕੋਈ ਹੋਰੁ ॥’

ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਹੁਕਮਿ’ ਹੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੀਵ ਇਥੇ ਆਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁਕਮਿ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਰਤਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਹਾਬਲੀ, ਜੋਧੇ ਇਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜੀਵ ਉਪਰ ਫਿਰ ਸਚ ਖੰਡ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਿ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ‘ਜਿਵ ਜਿਵ ਹੁਕਮੁ ਤਿਵੈ ਤਿਵ ਕਾਰ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਿਤਕਾਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਿ ਵਿਚ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਨ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਦਇਆ ਦਾ ਭਡਾਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਾ ਹੈ

‘ਵੇਖੈ ਵਿਗਸੈ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥’

ਇਹ ਪੰਜੇ ਮੰਜਲਾਂ ਜੀਵ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪਾਰ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਜਾਂ ਸ੍ਵਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ

ਅਥਵਾ, ਸਾਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ ਅਤੇ ਮਾਰਫਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਤਰੀਕਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਿਖਦੇ ਹੋਏ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਜਦੇ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੱਥ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਫਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਖਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਫਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਹਨ । ਇਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਜੋ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਸਚਿਆਰ' ਬਣਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਫਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਮੁਲਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ 'ਹੁਕਮਿ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹੁਕਮਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲਿ' ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਤੱਤ ਕਢਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ :-

‘ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਫੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥’

ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਟਿੱਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਗਤੀ-ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਲ ਜਿੱਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗਠਿਤ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਹਾਣੀ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ, ਇਸ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁੜੀਂਦੀ ਵਿੱਤ ਮੂਜਬ, ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਨੂਤਨਤਾ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਉੱਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਟਿੱਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੱਕੜੀ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੇਚੈਨੀ, ਬੇਬਸੀ, ਬੇਕਰਾਰੀ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਨਿਏਚਿਤਤਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਾਰ ਦਾ ਇਹਸਾਸ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੋਚ ਉਡੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ, ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ, ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਮ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾੰਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ, ਕਾਮ-ਵਾਜ਼ਨਾ ਦੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹਨ।

ਬਦਲਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ 'ਤੇ ਯੋਨਿ (sex) ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਤੇ ਕਾਮ ਸਬੰਧੀ; ਅਤੇ ਦੁੰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਸਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪਾਪ ਜਾਂ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਅਸਲੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਜੇ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਿਤੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ-ਸਾਥਣ ਦੀ ਚੋਣ-ਵਿੱਧੀ ਤੇ ਰੀਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ ਵੀ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਯੁਵਕ-ਯੁਵਤੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਰੁੱਚੀਆਂ, ਪਸੰਦਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਬੁਝਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਜੀਵਨ-ਸਾਥ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਰਹਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਅਜੇਹੀਆਂ ਅਸਲੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਅੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:—“ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ” (ਗੁਰਮੇਲ ਪੱਠੂ—“ਚੇਤਨਾ”—ਮਾਰਚ-ਮਈ 1964) ‘ਗੁਆਚੀ ਪੈੜ’ (ਸਰਲਾ ਸੂਰੀ—“ਚੇਤਨਾ” ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1964) ‘ਤੇੜ’—(ਅਜੀਤ ਕੌਰ—“ਆਰਸੀ”—ਅਪ੍ਰੈਲ-1964) “ਪਰਵਰਿੱਸ਼ ਲਈ”—(ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ—‘ਪ੍ਰੀਤਮ’—ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ—1964)।

ਪਿਆਰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਰਹ ਕੇ, ਕਾਮ-ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਹੈ—ਜੀਵਨ ਇਸ ਛਿੰਨ-ਪਲੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ—ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਸਾਂ ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—“ਪਾਰਵਤੀ ਕਾਇਰ” (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੰਨਵੀ—“ਚੇਤਨਾ”—ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1964) ਤੇ “ਟਿੱਪਸ” (ਪ੍ਰੀਤਮ ਬੋਲੀ—“ਚੇਤਨਾ”—1964) ਤੇ “ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ” (ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ—‘ਪ੍ਰੀਤਮ’—ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ 1964) ਯੋਨਿ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਡੁੱਲ੍ਹਾ, ਬੇਬਾਕ ਤੇ ਅਝੱਕ ਨਿਝੱਕ ਬਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਆਨ ਆਪਸੁਹਾਰਾ ਹੋ ਕੇ, ਨਿਰੋਲ ਨੰਗੇਜ ਤੇ ਅਸਲੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ “ਟਿੱਪਸ”, “ਗੁਆਚੀ ਪੈੜ”, “ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ”, “ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ” ਅਤੇ “ਪਾਰਵਤੀ ਕਾਇਰ” ਵਿਚ। ਪਰ “ਤੇੜ” ਅਤੇ “ਪਰਵਰਿੱਸ਼ ਲਈ” ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਓਹਲਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੂਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ” ਦੀ ਬੀਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡਮੁੱਲੀ, ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ— ਅਜੋਕੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਜਾ ਰੋਲ—ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ—ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਕਲਾ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੂੰਠ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ।

“ਟਿੱਪਸ” ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਸਲੋਂ ਸਾਧਾਰਨ, ਅਰਥ-ਹੀਣ ਤੇ ਥੋਥਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗਾ ਭਾਸ਼ਨਕਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼, ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੇਤਲਾ ’ਤੇ ਅਸਲੀਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਲੱਗ ਖਗ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਬਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੋਨਿ (Sex) ਦਾ ਅਵੀਵਿਅੰਜਨ ਡੂੰਘਾ, ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਨਹੀਂ ਸਤੁੱਈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਹੀਣ ਹੈ। ‘ਤੇੜ’ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਤ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚੂਕ ਨੂੰ ਨੰਗੇਜ ਤੇ ਅਸ਼ੀਲਲਤਾ ਦੇ ਥੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਝਰੀਟੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੀ ਕਾਮ-ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। “ਪਰ ਵਿਰੱਸ਼ ਲਈ” ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਟਾਖਸ਼ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਤਾਂ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ, ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ, ਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਅਪੀਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖੁਹ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਂਭਣ-ਯੋਗ ਪੂੰਜੀ, ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਸੂਖਮ-ਭਾਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :— “ਅਲਵਿਦਾ ਨਹੀਂ।” (ਸੁਖਬੀਰ - “ਆਰਸੀ” - ਜੂਨ 1964) ‘ਸੈ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਝੀਲ’ (ਵੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ - “ਆਰਸੀ” ਜੂਨ 1964) “ਵਿਚਲਾ ਆਦਮੀ” (ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ - “ਪ੍ਰੀਤਮ” - ਅਪ੍ਰੈਲ 1964)

‘ਅਲਵਿਦਾ ਨਹੀਂ’ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਤੇ ਬੇਲਾਗ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਉਸਾਰੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਸੁਹਜ-ਮਈ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਇਕ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਭਰਮ ਤੋੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਹੁਲਾ ਵਿਅੰਗ ਲੁਪਤ ਹੈ।

“ਸੈ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਝੀਲ” ਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਦਰੰਗੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਤੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਬੋਝਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ

ਦੀ ਸੁਜਾਨ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗੀ ਜਾਚ ਹੈ। “ਵਿਚਲਾ ਆਦਮੀ” ਵਿਚ ਇਕ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕ੍ਰੌੜੀ ਦਿਲਜੀਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਚਾਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਲੋਂ ਹਟਕੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਹਿਰਦੇ-ਛੁਹੀ ਗਾਥਾ ਨੇ ਕਲਾ-ਮਈ ਬਿਆਨ ਲਇਆ ਹੈ।

ਸੈਕੱਸ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਭਾ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅੰਗ। ਇਹ ਗੁਣ ਉਂਜ ਤਾਂ ਲੱਗ ਪੱਗ ਹਰ ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ‘ਦੁਗੱਲ’ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਨਿਰੋਲ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਗਲਤ ਮਲਤ” (“ਕਵਿਤਾ - ਅਪ੍ਰੈਲ 1964) ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਘੋਰ ਕਾਲੀ ਇਕ ਰਾਤ -- ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਗਣੇਸ਼ੀ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਕਿਧਰੇ ਉਸਦੀ ਮੰਜੀ ਨੂੰ ਟੁਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੌਂਦਲ ਕੇ ਜਾਗ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਬਾਹਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਗਣੇਸ਼ੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਭੇਦ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪਾਸੋਂ ਛੁਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਪੌਤੇ ਪੌਤੀਆਂ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਦੋਹਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਗੁੰਝਲ.....ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਨ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ..ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਗਲਤ ਮਲਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਇਸ ਸੀਮਾਂ ਤੱਕ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ-ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਰੋਗ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਣੇਸ਼ੀ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ ਇਕ ਗਲਤ ਮਲਤ ਕਰਮ ਹੈ। ‘ਦੁਗੱਲ’ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਪਾਰਸ” (ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ‘ਵਿਰਕ’ - ‘ਆਰਸੀ’ - ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1964) “ਉਡਨ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੈਲੰਡਰ” (ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ- ‘ਕਹਾਣੀ’ - ਜੂਨ 1964) “ਮੀਰੀ” - (ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸੰਧੂ - ‘ਆਰਸੀ’ ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ) ਤੇ “ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ” (ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ - ‘ਆਰਸੀ’ - ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਪਾਰਸ” ਤੇ “ਉਡਨ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੈਲੰਡਰ” ਵਿਚ ਤਲਖ ਖਰਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕੋਮਲ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। “ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ,, ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਚ ਨੀਚ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ

ਤੇ ਕਾਰੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ।

“ਮੀਰੀ” ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ, ਦਿਲਾਵਰ ਫੌਜੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਿਲਾਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਭੈਣ ਦੀਪੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਫਿਕਰ ਹੈ — ਦੀਪੋ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਨਹੀਂ-ਕਾਲਾ ਰੰਗ, ਓਪਰੇ ਓਪਰੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ — ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੀ - ਅਕਲੋਂ ਸ਼ਕਲੋਂ ਉਣੀ - ਦਿਲਾਵਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤੇਸ਼ਾਨ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੀਪੋ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਾਉਂ ਮੁੰਡੇ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਪਿਆਰ-ਪਾਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਦੀਪੋ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਚੰਗੀ, ਸੁਹਣੀ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਸਿਆਣੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਲਾਵਰ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਲਾਹ ਗਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਬਰੀਕੀ, ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰੋਏਪਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਦੀ ਕਲਾਆਤਮਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਵਰਗੇ ਪਾਕ ਪੁਨੀਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਵਫ਼ਾ ਤੇ ਆਪਾ-ਵਾਰਨ-ਰੁਚੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰਨ, ਨੀਚਾ ਵਿਖਾਉਣ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਛੁਟਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਮਰਥ-ਚਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। “ਉਡਨ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੈਲੰਡਰ”, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ; ਖਰਵੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਤੱਜ਼ਾਦ ਨਾਲ; ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਮੀ ਨਾਲ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਗਲਤ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰੇ ਅਰਥ-ਚਾਰੇ ਵਿਚ ਕਲਾ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਵਲਗ-ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਭਰਦੀ ਪਲਰਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ।

“ਡਰ ਵਾਲੀ ਛਾਂ” (ਦੇਵਿੰਦਰ - “ਕਵਿਤਾ” ਅਪ੍ਰੈਲ 1964) “ਸਾਰੰਗੀ” ਸਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ-“ਪ੍ਰੀਤਮ” ਸਾਲਾਨਾ ਨੰਬਰ, 64) ਤੇ “ਮੈਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਬਣਾ ਦੇ ਮਾਂ” ਹਿੰਨ ਭੰਡਾਰੀ-“ਆਰਸੀ” ਨਵੰਬਰ, 63) ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

“ਡਰ ਵਾਲੀ ਛਾਂ” ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਬੂਰੀ, ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਬੇਚਾਰਗੀ ਦਾ ਹਿਰਦੇ-ਛੁਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਚਿਤਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਕਲਾਮਈ ਨ੍ਰਾਂ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸੁਚਜੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਧੁੰਦਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸਾਰੀ; ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਛੁਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ, ਭੀ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈਅਤਾ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਨਿਫ਼ਾਸਤ ਹੋਰ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ

ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਪਰਗਟਾ-ਮਾਧਿਅਮ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ।

“ਸਾਰੰਗੀ”-ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ, ਸਾਰੰਗੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮਾੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਿਤਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਉਚਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਲਾਮਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦਾ; ਭਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ; ਸਗੋਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਅਣਖ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰੀਝਾਂ ਹਨ, ਸੁਪਨੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਖਰਵੀ ਚਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਣਖ ਦੇ ਅਲਮਬਰਦਾਰ ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅੰਤ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਦੀ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਲੁਕਾਈ ਪਾਸੋਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਰੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ; ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰੰਗੀ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀ । ਉਸਦੀ ਅਣਖ ਹਾਰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੰਗੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਘਰ ਆਟਾ ਮੰਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰਥਿਕ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ । ਇਸੇ ਭਾਂਤ “ਮੈਂਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਬਣਾ ਦੇ ਮਾਂ” ਕਲਾਕਾਰ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਲੁਪਤ ਕਲਾ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ; ਜਿਸਦੀ ਸਾਰੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਭਿਤਾ; ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰੀ; ਆਰਥਿਕ-ਔੜ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦਮ ਤੌੜ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਜੀਤ, ਤਰਲੋਕ ਮਨਸੂਰ, ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਐਨ ਕੌਰ; ਆਦਿ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਕ ਨਵੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਆਸ਼ਾ-ਜਨਕ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਮੌੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੀ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਲਿਆਨਕਾਰੀ ਰੋਲ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਕਤ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕੇਗਾ ।

ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ-ਅੰਸ਼

ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂੜੀਗਤ (Conventional) ਸਾਹਿਤਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਛਮੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ (Logic) ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਥੱਥੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਨੌਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੋਠੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਂਝੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਪਿਛੋਕੜ ਕਾਰਣ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਰਗਾਮੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਖਿੱਚ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ (1) ਅਗਰਗਾਮੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਨਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (2) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਅਤੇ (3) ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੜ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਦੁੱਦ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਲ ਵਧਰ ਹਲਚਲ ਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਸਲਤਨਤ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਭੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾ ਅੰਦੋਲਨ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ।¹

ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਉਪਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੀਪਿਤ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਮਲੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਭੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀਆਂ ਪਹਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਸਰਬ-ਮਾਨੀਯ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਉਦਭਾਵਨਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਗਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਿਮ ਪੁਸਤਕ (ਸੂਫੀਖਾਨਾ) ਵਿਚ ਉਹ ਫੇਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੁਰਾਂ (ਸੂਫੀ ਦਿਲ, ਸੂਫਿਆਨਾ ਜੀਵਨ, ਅੱਡਾ ਸੂਫੀਖਾਨਾ, ਸਾਫੀ ਦੇ ਦਰ ਖੜਾ ਸਵਾਲੀ ਹੱਥ ਖਾਲੀ ਪੈਮਾਨਾ) ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹ ਗਇਆ ਹੈ।

੨.

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਤਿਅੰਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਫਾਰਸੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਿੱਜ, ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਰਵ-ਵਿਦਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੁੰਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ (1) ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ ਕੀ? ਅਤੇ (2) ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਪਹਲੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਿਕ, ਸਾਮਾਜਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਲਗਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੁੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ

1. Indian Heritage by Hamayun Kabir.

ਬਣਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸੂਫੀਵਾਦ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਤੀਬਰ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਮੱਤ ਸੀ, ਇਸ਼ਕ ਜਿਸ ਦਾ ਵਲਵਲਾ, ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਜਿਸ ਦੀ ਉਖਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ।”¹

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਮਾ (ਭਾਵੇਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ) ਭੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਅਪਣਾਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਸਨਵੀ, (ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ), ਗਜ਼ਲ, ਰੁਬਾਈ ਆਦਿ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਤਸਵੱਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਪਾਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਲਈ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਲਹਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰਭ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ, ਸ਼ਾਹ-ਸ਼ਰਫ, ਮੀਰਾ-ਸਾਹ, ਬੁਲ੍ਹੇ-ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ--ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ-ਸ਼ਾਹ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ, ਉਮਰ ਬਖਸ਼ ਦਰਵੇਸ਼, ਗੁਲਾਮ-ਜੀਲਾਨੀ ਰੋਹਤਕੀ, ਹਸ਼ਮਤ-ਸ਼ਾਹ ਚਿਸ਼ਤੀ; ਫਿਲੌਰੀ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਲਹਰ ਵਧੀ ਅਤੇ ਮੌਲੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ (1) ਪਹਲੇ ਪੜਾ ਦਾ ਤਸਵੱਫ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਸਾਦਗੀ, ਪਾਰਸਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਥੰਮ ਸਨ, (2) ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ (3) ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਦਾ ਬੁਲ੍ਹੇ-ਸ਼ਾਹ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵੀਆਂ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਏ ਕਵੀ (ਚਾਤ੍ਰਕ) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਜਿੱਥੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪਹਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ

1. Vide ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਗੌਰ ਲੇਖ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ ' ,

ਇਸ ਕਵੀ (ਚਾਤ੍ਰਕ) ਵਿਚ ਭੀ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਵੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜੋ ਚਿਤਰ ਅਸੀਂ ਉਲੀਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਵਹਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੇਤਲੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕਵੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।

੩.

ਤਸੱਵੁਫ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਜੀਵ-ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਜੁਨੈਦ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਤਸੱਵੁਫ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੈ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜੀਵ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਦੁਖਦਾ ਫੋੜਾ ਹੈ। ਗਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਗਾਲਿਬ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਨ ਥਾ ਕੁਫ ਤੋ ਖੁਦਾ ਥਾ, ਕੁਫ ਨ ਹੋਤਾ ਤੋ ਖੁਦਾ ਹੋਤਾ,
ਡਬੋਯਾ ਮੁਝ ਕੋ ਹੋਨੇ ਨੇ, ਨ ਮੈਂ ਹੋਤਾ ਤੋ ਕਯਾ ਹੋਤਾ ॥

ਚਾਤ੍ਰਕ ਲਈ ਭੀ ਇਹ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

- (1) ਧੁਰ ਦੇ ਵਿਛੜਿਆਂ ਵਲ,
ਪਾਉਣੇ ਨੇ ਮੌੜੇ ਕਦ ਤੱਕ ?
- (2) ਮੈਂ ਜੂ ਉਥੇ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਸਾਂ,
ਘੱਲ ਕੇ ਕੀ ਹੱਥ ਆਟਿਆ ਤੇਰੇ ?
- (3) ਕੀ ਪੁਆੜੇ ਪਾ ਲਏ,
ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਆਣਕੇ ?

ਇਹ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਸੰਜੋਗ ਜਾਂ ਵਸਲ ਲਈ ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਭੀ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਭਾਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ “ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ” ਤੱਕ ਕਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਕਲਾ :

ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਇੰਜ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਇਸ਼ਕ ਸੇ ਤਬੀਅਤ ਨੇ ਜੀਸਤ ਕਾ ਮਜ਼ਾ ਪਾਇਆ,
ਦਰਦ ਕੀ ਦਵਾ ਪਾਈ, ਦਰਦਿ ਲਾ ਦਵਾ ਪਾਇਆ ॥

ਸੂਫੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਲਈ ਭੀ ਇਹ ਬਿਰਹੋਂ-ਸਲ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਮੇਰੇ ਦਰਦ ਦੀ ਹੈਂ ਦਵਾ ਤੂੰਹੋਂ,
ਤੂੰਹੋਂ ਲਾਈ ਹੈ ਆ ਕੇ ਬੁਝਾ ਤੂੰਹੋਂ ॥

ਸੰ ਇਹ ਬਿਰਹੋਂ ਤੇ ਭਟਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪੰਥ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵਜੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈ ਜਲਨ, ਤੜਪ, ਸੋਜ਼, ਫਿਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿੱਕ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ (Motive force) ।

ਇਸ ਪੜਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਫੀ ਫੇਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਮਾਦ ਦੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਮਨਸੂਰ ਵਾਂਗ ਉਹ “ਮੈਂ ਹੀ ਰੱਬ ਹਾਂ” ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਸੂਫੀ ਉਸ ਆਇਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤਾਅਲਾ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ, “ਮੈਂ ਇਕ ਫੁਪਿਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਜਾਂ, ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚ ਦਿਤੀ ।”¹ ਸੂਫੀ ਇਸ ‘ਜਾਣਿਆ ਜਾਵਾਂ’ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ (ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ) ਦੀ ਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਏ ਪੌੜੀ ਅਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਏ,
ਫਨਾ ਬਕਾ ਤੇ ਪੁਚਾਣ ਦੀ ਏ ॥

ਜਾਂ
ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਹੈ,
ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਕਾਇਨਾਤ ਹੈ ॥

ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਤਕਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕੁੰਨ (ਹੋ ਜਾ) ਆਖਿਆ ਸੀ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਭੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ

1. Vide ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰ ਸਿਘ — ਫਾਰਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਧ ਪੰਨਾ 74.

ਕੀਤਾ ਹੈ :—

(1) ਵਿਛੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸ਼ਤਰੰਜ,
ਫੁਰਨੇ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ।

(2) ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਰੱਬ ਨੂੰ, ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਸੌਦ ਅ,
ਦੁਨੀਆ ਰਚ ਕੇ ਲਾਹ ਲਿਆ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਚਾਅ ।

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤਿ ਅਵਸ਼ਕ ਸੂਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸ਼ਥਾ ਦੀ ਗੱ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਮੁਰਸ਼ਦ “ਰੱਬ ਦੀ ਦੂਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਰਾਮਾਤ”¹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਚਾਤ੍ਰਕ ਭੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਇਹ ਰਸਤਾ ਹੈ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਤੇ ਜੰਗਲ ਹੈ ਕੰਡਿਆਂ ਭਰਿਆਂ,
ਪਕੜ ਬਾਹੋਂ ਗੁਰ ਪੂਰਾ, ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਕੋਈ ਕੋਈ ਹੈ ।

ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ (ਮੈਂ ਕੁਸੰਭੜਾ ਚ ਚੁਗ ਹਾਰੀ, ਇਸ ਕਸੰਭੇ ਦੇ ਫੁਲ ਭੁਲੇਰੇ ਅੜ ਅੜ ਚੁਨਰੀ ਪਾੜੀ - ਬੁਲ੍ਹਾ) ਅਤੇ (ਹੋ ਨਾ ਲਾਈਂ ਕਸੰਭੜੇ, ਜਲ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ - ਫਰੀਦ), ਬਿਲਕੁਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਗਤ ਸੁਰਾਂ ਅਲਾਪਦਾ ਚਾਤ੍ਰਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਭਾਲ ਸੁੱਚੇ ਲਾਲ,

ਨਾ ਭੁਲ ਕਚਕੜੇ ਦੀ ਖਾਨ ਤੇ ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਬੁਲ੍ਹਾ, ਸਾਈਂ ਘਟ ਘਟ ਰਵਿਆ ।” ਚਾਤ੍ਰਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਆਸਣ ਵਿਛਿਆ ਏ,

ਇਹ ਭੇਦ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਣ ਲਿਆ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤੇ ਮੰਤਵ ਇਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ - ਜਿਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਓ - ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਿਭਾ (Treatment) ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ “ਹੋਂਦੇ ਤਾਣਿ ਨਿਤਾਣਿ ਰਹਹਿ ਨਿਮਾਨੜੀਆਹ” ਪਰ ਸੂਫੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ

1. ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਲੇਖ.

ਉਹ ਆਪ ਆਸ਼ਿਕ ਬਣ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਾਸੂਕ ਬਣਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਕਰਨੀਆਂ ਬੇਰੇ, ਸੌ ਭੀ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ,
ਹੋਰ ਤਉਫ਼ੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਛ ਮੇਰੇ, ਪੀਉ ਕਟੋਰਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ॥

ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਦਾ ਭੀ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਕੋਰਾ ਕਾਦਰ’ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ (absolute unity) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਤਰਬ ਤਰਬ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਓਸਦੀ,
ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਘਨਘੋਰ ਨੀ,
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਚੋਰ ਨੀ।

ਇਹੀ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਜਿਹੀ ਉਨਮਾਦ ਭਰੀ ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੁਆਦ ਸੁਆਦ ਹੋਇਆ ਕਹ ਰਹਿਆ ਸੀ :—

ਸੱਜਨ ਦੇ ਹੱਥ ਬਾਂਹ ਅਸਾਡੀ,
ਕਿਉਂ ਕਰ ਆਖਾਂ ਛੱਡ ਵੇ ਅੜਿਆ।

ਤੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਈਓ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਆਖੋ,
ਛੱਡ ਦਿਉ ਲੰਮੀ ਡੋਰ ਨੀ।

ਵਿਸ਼ੈ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਮਕ ਪੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਚਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਭੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਵਿਸ਼ੈ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਰੂਹ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਾਂਗ ਸਮ-ਸੂਰ ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਉਹ ਭੀ ਸਾਕੀ, ਸ਼ਰਾਬ, ਪਿਆਲਾ, ਬੁਲਬੁਲ ਆਦਿ ਡੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹ ਗਏ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਇਸ ਮਫ਼ੂਰੀ ਦੀ ਉਦਭਾਵਨਾ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

‘‘ਹਰ ਚੰਦ ਹੋ ਮੁਸ਼ਾਹਦਾ ਹੱਕ ਕੀ ਗੁਫ਼ਤਗੂ,
ਬਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਾਗਰੋਂ ਮੀਨਾ ਕਹੇ ਬਗ਼ੈਰ।’’

ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲੇਵਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਮਹਫ਼ਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ

ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਿੰਵਣ ਸੀ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮੇਲ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਛੱਡ ਤਿੰਵਣ ਕਰ ਸੁੰਵਾ ਵਿਹੜਾ, ਉੱਠ ਉੱਠ ਜਾਵਣ ਸਈਆਂ।
 ਇਕ ਗਈਆਂ ਇਕ ਡੋਲੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ, ਇਕ ਦਾਜ ਸਮੇਟਣ ਪਈਆਂ।
 ਅਸਾਂ ਭੀ ਜਾਣਾ ਢੋਲਣ ਆਇਆ, ਪਰ ਚਰਖਾ ਕਿਉਂ ਚਾਈਏ,
 ਓਨੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨੇ, ਜਿੱਠੀਆਂ ਕੱਝੀਆਂ ਗਈਆਂ।

੪.

ਪਰੰਤੂ ਏਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦਾ ਰਹੱਸ ਨਿਰੋਲ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਾ ਵਲਵਲਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ; ਸ਼ਰਧਾ ਭੇ ਸਿਦਕ ਭਰਪੂਰ, ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ। ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕੂਕ ਨਹੀਂ, ਬਿਰਹਾ ਦੀਆਂ ਕਸਕਾਂ ਨਹੀਂ। “ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ ਕਲਜੁਗ ਹੋਤਾ” ਵਾਲੀ ਕਹਰਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੈ। “ਤੇਰੇ ਦਰ ਦੀ ਕੁੱਤੀ ਹਾਂ” ਵਰਗੇ ਸਮਰਪਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਗਿਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਭੀ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ।

— — —

ਇਕ ਛੋਟਾ ਚਾਨਣ ਦੀ—ਦੁੱਗਲ

‘ਕਰਾਮਾਤ’ ਅਤੇ ‘ਪਾੜੇ ਸੈਰੇ’ ਪਿਛੋਂ ‘ਇਕ ਛੋਟਾ ਚਾਨਣ ਦੀ’ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਪਹਲੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਦੇ ਛਪਣ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਲਾ ਨਿਘਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਦੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੱਜਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਾਲ ਇਹ ਭਰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਰੂਪਕ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਕਿਫ਼ਤਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਰੋਆਪਣ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਜੋ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕਦੀ ਕਿਰਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਦੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਦ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜੀਵਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਘੜੀ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ

ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਗਲ ਅਜੇ ਤਕ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਇਕ ਸੇਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸ ਲਈ ਹੀ ਦੁੱਗਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜ-ਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਸਰਵੋਦੇਵਾਦੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਗੌਰਕੀ ਤੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਲਾ ਹੀ ਰਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੁੱਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਅਤੇ 'ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਲਈ' ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਾ ਪਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਚਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਚਿਤਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਆ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ-ਖੇਤਰ ਦਿਸਦੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਈ ਭੁਚਾਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਹੜ੍ਹ ਉਮਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਉਂਦੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਅੱਖ ਕੁਝ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਗਲ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੁਦਾਈ ਕਹ ਕੇ ਨਿੰਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਏਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਭੇਦ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਤਕ ਇਹ ਭੇਦ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਛਿੱਟ ਚਾਨਣ ਦੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਘੋਰਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਭਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਭੇਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੋਣ। ਇਕ ਉਚੇ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਤਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਡਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਬਿਝ ਤਕ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚਿਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਗਲ ਇੰਜ ਅਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਲਭਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਤਵ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਦੁੱਗਲ

ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ।

‘ਇਕ ਛਿੱਟ ਚਾਨਣ ਦੀ’ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੁੱਗਲ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਘਟ ਸੁਆਦੀ ਨਹੀਂ ।

‘ਇਕ ਛਿੱਟ ਚਾਨਣ ਦੀ’ ਜਿਸ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਗਰੀਬ ਮਾਸਟਰ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਣ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਇਕ ਛਿੱਟ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਮਾਸਟਰ ਮੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਦੁੱਖ ਰਹਿਆ । ਮਾਸਟਰ ਮੁੱਖੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਤਾਸ਼ਾ ਰਹੀ । ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਉਸ ਸਾਕ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਇੰਜ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੰਜ ਮੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੁੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿਆ । ਮਾਸਟਰ ਮੁੱਖੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਪੇਸ਼ਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਹਰਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰਹਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰ ਗਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁੱਕਾ ਪੱਤਰ ਹਵਾ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਕਦੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕੁਝ ਸਰਾਪੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਇਕ ਖਾਹਿਸ਼ ਵੀ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਲਟਕਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਘੋਰ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਬੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਲਿਆਈ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਰਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਫੁਪਾਣਾ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਦੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਹਾਂ ਹੀ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਹਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ‘ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਇਕ ਦੁਖਾਂਤ’ ਅਤੇ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਕਤਲ’ ਦੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਮਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਹਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਲਣ ਪੂਰੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਧਰ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਫੁਪਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਸੱਧਰ ਫਿਰ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਅਪਣੇ ਆਪੇ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਮਿੱਠੀ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ।

‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਕਤਲ’ ਇਕ ਗਲੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਵਾਦਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਈ

ਗਣੇਸ਼ੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਤੋਂ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਪਰ ਪ੍ਰੀਤੋਂ ਦੀ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਗਲਵੱਕੜੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਤਾਈ ਗਣੇਸ਼ੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਈ । ਉਸ ਤਾਈ ਗਣੇਸ਼ੀ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਡਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਤਿ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰੀਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਦੀਆਂ ਬੁਲੀਆਂ ਤੇ ਬੁਲੀਆਂ ਰੱਖ ਚਿਮੜੀ ਪਈ ਸੀ । ਤਾਈ ਗਣੇਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਨਾ ਰਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ?

1947 ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦੀ ਛਾਪ ਅਜੇ ਵੀ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਮਿਟੀ ਨਹੀਂ । ਕਿਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਿਆ ਗਿਆ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸਮਤ ਲੁੱੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਆਫ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਮਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪਈ । ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚਲੀਆਂ 4 ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । 'ਕੁਲਸਮ' ਤੇ 'ਮੈਂਡਾ ਨਾਂ ਰਾਜ ਕਰਨੀ' ਦੇ ਅਬਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਜਿਥੇ 'ਕੁਲਸਮ' ਵਿਚਲੇ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਬੁਢੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਤਿ ਮਲੀਨ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਠਾਣ, ਰਾਜ ਕਰਨੀ ਦੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਉਸ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਕ-ਮਾਰ ਉਹ ਦੌੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

"ਉਹ" ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਸੈਂਕੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ ਜੋ 47 ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਤਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਲਈ । ਇੰਝ ਹੀ 'ਖੰਡਰ' ਵਿਚਲਾ ਚੌਧਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤਿਕ ਖੰਡਰ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹ ਗਇਆ ਹੈ ।

'ਨੀਲੀ ਝੀਲ ਤੇ ਬੁਰੀ ਗੱਲ' ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਨੀਲੀ ਝੀਲ ਨਾਲੋਂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਟੁਟਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਆ ਵੜਦਾ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਬੇਜ਼ਾਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

‘ਸਤ ਦਿਨ ਸਵਰਗ ਵਿਚ’ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ ਨ ਰਖਦੀ ਪਰ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਆਵੇ, ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆ ਸਚਾਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

‘ਔਰਤ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ’ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਜਿਸ ਕਲਾਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਆਚ ਨੂੰ ਕਾਨੀ-ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਸ਼ਕੀਲ ਦੇ ਪਾ ਉਸਾਰਨ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਜਿਤਨਾ ਤਰੱਦਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਬੇਗਮ ਸ਼ਕੀਲ ਦਾ ਸ਼ਕ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸਮਝੋਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੋ ਹੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਸ਼ਕੀਲ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਣ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ।

‘ਚਾਨਣ ਦੇ ਉਹਲੇ ਕਿਉਂ ਖੜੀ’ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਗਮ ਦਾ ਪਹਾੜ ਠ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਦੁੱਗਲ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ । ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ।

‘ਇਕੱਲੀ’ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਉਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ।

ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਪਕੜ ਵੀ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰ ਤੇ ਪਕੇਰੀ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਦੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁੱਗਲ ਬਿਆਨ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀ ਇੰਝ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ । ‘ਗੋਨੀ ਬਾਪੂ’ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਬਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਚੇ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰ ਨੂੰ ਦੁੱਗਲ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਗਇਆ ਹੈ । ਗੋਨੀ ਨੂੰ ਆਪ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਛਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਪਿਓ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਭੋ ਭਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ‘ਝਾਈ ਇਹ ਪਿਓ ਕਦੋਂ ਮਰੇਗਾ ?’

ਇੰਝ ਹੀ ‘ਰਾਜੀ’ ਨਾਮੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਤ੍ਰੈਲ-ਤ੍ਰਪਕੇ ਵਾਂਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰ ਸਕਿਆ ਹੈ । ‘ਔਰਤ ਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੀਸਿਸ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਹਬੀਬ ਜਾਨ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉ ਭੁਖ ਹੈ—ਪਿਆਰ ਦੀ !

ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਧਾ ਜੋ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਪਰੋਰੀ
ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਾਮ ਦੀ ਚੂਲ ਦੁਆਲੇ
ਦੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ, ਸਗੋਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹਿਆ
ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਪਿਆਰ ਲਈ ਤਰਸਦੇ, ਵਿਲਕਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ
ਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੁੱਗਲ ਸਾਨੂੰ
ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ
ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮ
ਸ
ਕਿ
ਫਿ
ਸ
ਰ
ਝ
ਕ
ਨੂੰ
ਦ
ਜਿ
ਮਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	—ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	੨.੦੦
੨. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ	—ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੧.੫੦
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	—ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ	੬.੦੦
੪. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ	—ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੨.੦੦
੫. ਵਾਰ ਸਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	—ਸ: ਰ: ਕੰਹਲੀ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	੪.੦੦
੬. ਪਰਾਰੰਭਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ	—ਮਨੋਹਰਲਾਲ ਦ੍ਰੇਸਰ	੬.੯੦
੭. ਅਮਰ ਜੋਤੀ	—ਗੁਰਾਂ ਦਿਤਾ ਖੰਨਾ	੧.੦੦
੮. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ	੧.੦੦
੯. ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ	—ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	੨.੫੦
੧੦. ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ	—ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ	੫.੯੦
੧੧. ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ	—ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ	੪.੦੦
੧੨. ਮੌਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ	੧.੦੦
੧੩. ਜੀਵਨ ਤੇਦਾਂ	—ਡਾ: ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ	੩.੭੫
੧੪. ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ	—ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੬.੨੫
੧੫. ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ	—ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	੫.੦੦
੧੬. ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ (ਅਹਮਦ ਯਾਰ)	—ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	੨.੫੦
੧੭. ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼	—ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ	੬.੯੦
੧੮. ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ	—ਗਿ: ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ	੩.੫੦
੧੯. ਨਵਾਂ ਚੰਨ	—ਟੈਗੋਰ	੧.੫੦
੨੦. ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ	— "	੨.੬੦
੨੧. ਟੈਗੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ	— "	੩.੦੦
੨੨. ਦੋ ਭੈਣਾਂ	— "	੨.੪੦
੨੩. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ	— "	੨.੫੦
੨੪. ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਦ	— "	੧.੫੦
੨੫. ਸੁਨਹਿਰੀ ਨੌਕਾ	— "	੨.੦੦
੨੬. ਟੈਗੋਰ ਡਰਾਮੇ	— "	੨.੫੦
੨੭. ਓਹ	— "	੨.੫੦
੨੮. ਕੌਰਵ-ਪਾਂਡਵ	— "	੩.੦੦
੨੯. ਵਿਸ਼ਵ-ਪਰਿਚਯ	— "	੨.੪੦
੩੦. ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ	— "	੨.੦੦
੩੧. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਦੋ ਭਾਗ)	—ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	੨੧.੦੦
32. A Comparative Phonology of Hindi & Punjabi	Dr. V. B. Arun	੨੫.੦੦
੩੩. ਬੁਧ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ	— ਗੁਰਾਂਦਿਤਾ ਖੰਨਾ	੨.੯੦
੩੪. ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ	—ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	੬.੫੦
੩੫. ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼	—ਸ: ਗੁਰਸਰਨ ਸਿੰਘ	੫.੦੦
੩੬. ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ	— ਸ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੩.੫੦

Approved for use in the Schools and Colleges of the Punjab
vide D. P. I's, letter No. 3397-B-6/48-55-25796
dated July, 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸਪਾਦਕ : ਅਤਰ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੧੦ |
ਅੰਕ ੧੦]

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੬੪

[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੮੯

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ	ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ 'ਸਹਿਗਲ'	੧
ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ	ਗੁਲਵੰਤ	੧੫
ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ-ਅੰਸ਼	ਦਲਜੀਤ (ਲੁਧਿਆਣਾ)	੨੧
ਪੁਸਤਕ ਪੜਚੋਲ	ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	੨੯

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ
ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਾਲਜ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ
ਦਫਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ੫੫੫ ਐਲ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਲੁਧਿਆਣਾ
ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ।